

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНЦЯ (АСПЕКТ АПЕЛЯЦІЇ) ЧЕСЬКИМ ТА ПОЛЬСЬКИМ СТУДЕНТАМ-УКРАЇНІСТАМ

Мар'ян Скаб

Чернівецький національний університет ім.Юрія Федьковича

Streszczenie. W artykule omówiono osobliwości werbalizacji zachowań komunikacyjnych w języku ukraińskim (aspekt apelacji) w nauczaniu polskich i czeskich studentów ukrainistyki. Autor zwraca uwagę na istotne cechy kulturowe (osobliwości użycia tzw. sposobów apelacji, morfologicznego wyrażenia apelacji w języku ukraińskim, osobliwości zwracania się do adresata wypowiedzi) oraz na interferencje, których źródłem jest język ojczysty studentów, a także inne języki, które znają.

Słowa kluczowe: sposoby apelacji, zwracanie się do adresata wypowiedzi, morfologiczne wyrażenie środków apelacji

Одним із важливих складників мовленнєвої поведінки, яка у свою чергу становить основу комунікаційної поведінки¹, є спеціальні мовні засоби для встановлення підтримування та регулювання контакту між співрозмовниками, спонукання адресатів мовлення до виконання певної, потрібної адресантові, дії (передусім сприйняття його інформації). Такі мовні засоби апеляції є необхідним складником кожної з мов і в цьому сенсі можуть бути потрактовані як мовні універсалії. Проте кожна мова витворює також свою специфічну систему лексичних найменувань особи, які мовці використовують для номінації адресата мовлення. Крім того, у процесі розвитку певного етносу та його мови формується особлива лексико-граматична система мовних засобів апеляції, на витворення якої чинять великий вплив найрізноманітніші позалінгвістичні фактори: історично-культурний розвиток етносу, вплив на розвиток етносу культурних традицій інших етносів, представники яких чи то проживають на тій же території, чи то мають змогу впливати на формування культурних (етикетних, мовних тощо) традицій певного етносу як панівна чи більш культурна (розвинена) нація (народність). Під дією цих

¹ Прохоров Ю.А., Стернин И.А. Русские: коммуникативное поведение / Ю.Е. Прохоров, И.А. Стернин. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 328 с.

різnobічних чинників з плином часу кожен етнос формує власну систему апеляції, яка в той чи інший спосіб свідчить про його окремішність та самобутність, є одним із матеріальних проявів ментальності нації, її історично-культурної своєрідності. Саме тому при викладанні української мови як іноземної, винятково важливо акцентувати увагу конкретного слухача на специфічних для нього (невідомих йому взагалі або суттєво відмінних від його рідних) проявах апеляції в українській мові.

Після здобуття Україною незалежності та зростання її авторитету у світі посилюється зацікавлення українською мовою. У навчальних закладах багатьох країн світу глибоко й систематично вивчають українську мову, готують фахівців, які повинні мати знання та відповідні бодай початкові навички використання української мови в найрізноманітніших комунікативних ситуаціях. Підготовка таких спеціалістів мала би вестися за спеціально створеними методиками, що враховують у кожному конкретному випадку особливості лінгвокультурної специфіки представників того чи того етносу. Винятково важливими в цьому сенсі є спроби наукового і науково-практичного коментування явищ української мови нібито з погляду іноземця (відзначимо, що у світовій лінгводидактиці праць такого типу досить багато²), відповідні студії з мовленнєвого етикету й культури мовлення³, порівняльні й контрастивні дослідження різних мов (див., наприклад праці О.Албул, Н.Озерової, М.Скаба)⁴.

Як зауважує чеська дослідниця Катерина Посінгерова (переклад тут і далі наш. – М.С.), „ніхто мабуть вже нині не сумнівається, що навчання чужої мови є важливою справою. Менше людей однак розуміє, що навчати чужої мови є чимось зовсім іншим ніж навчати інших предметів. Основна відмінність полягає у тому, що навчаємо не лише про мову, але й самої мови. Навчаємо не лише системи даної мови, але й використання цієї системи в конкретних мовленнєвих ситуаціях”⁵. При такому підході, на думку вченої, „учитель виступає в ролі актора й режисера навчального процесу. Він стає партнером »у грі«, яку ми б могли назвати »Як

² Серед найновіших праці: Eisner P., *Chrást i tvor. Kniha o češtině*, Praha: Lidové noviny 1992; Pösingerová K., *Problematika negativních transferů při výuce polského jazyka v českém jazykovém prostředí*, Praha: UK: Karolinum 2001; Прохоров Ю.А., Стернин И.А., *Русские: коммуникативное поведение* [В:] Ю.Е. Прохоров, И.А. Стернин. – 2-е изд., испр. и доп., Москва 2006.

³ Богдан С.К., *Мовний етикет українців: традиції і сучасність*, Київ 1998; Панько Т., Білоус М., *Слово в духовному житті нації*, Київ 1995.

⁴ Албул О., *Кличний відмінок у сучасних слов'янських літературних мовах* [В:] *Studia slavakistyka*. 4. Українсько-словацькі діалоги: Мовознавство, Ужгород 2004, с. 7–16; Озерова Н.Г., *Номинация адресата речи в славянских языках* [В:] *Слов'янське мовознавство. Доповіді. XI Міжнародний з'їзд славістів, Братислава, 30 серпня – 8 вересня 1993 р.*, Київ 1993, с. 200–212; *Словник української мови*. В 11 томах, Київ 1970–1980.

⁵ Pösingerová K., *Problematika negativních transferů při výuce polského jazyka v českém jazykovém prostředí*, Praha: UK: Karolinum 2001, s.17.

досягнути комунікативної компетенції у чужій мові». Для цього необхідно, щоб він був **добрим лінгвістом, педагогом та психологом**⁶.

Винятково важливо познайомити іноземців з правилами комунікаційної поведінки представників етносу, мову якого вивчають, причому важливо, щоб таку інформацію викладач подавав усвідомлено, спираючись, з одного боку, на врахування явищ позитивного трансферу, а з іншого, постійно пам'ятав про небезпеку негативного трансферу (інтерференції), свідомо й послідовно вибудовуючи ефективну систему протидії.

Як слушно твердить К. Посінгерова, „засвоєння іншої мови, тобто іноземної, у віці дозрівання та зрілості завжди пов'язане з баченням світу через посередництво своєї рідної мови. Цю позицію звичайно приймаємо при дослідженні звичок, культурних цінностей та інших властивостей, притаманних життю мовців іншої мови. Проте лише зрідка таку позицію усвідомлюємо при вивченні іноземної мови. Забуваємо, що мовну систему бачимо через посередництво мовної системи рідної мови. Забуваємо, що можуть існувати інші способи мовної стилізації, інший набір правил функціонування мовних засобів”⁷. Ще складнішим видається ситуація при вивченні близькоспорідненої мови: „У близьких мовах зустрічаємо ще складнішу ситуацію. Наприклад, в обох мовах існують тотожні або схожі мовні засоби, однак їх використання регулюється різними правилами функціонування в рідній та іноземній мові. Наш погляд на чужу мову через посередництво рідної мови є початком інтерференції, яка виявляється при побудові та тлумаченні (розумінні) виявів чужою мовою. Проблема негативного, як і позитивного трансферу є основною проблемою зокрема при навчанні близьких мов”⁸.

Мета нашої розвідки – аналіз апеляційного складника комунікаційної поведінки українця з погляду методики його викладання чеським та польським студентам-україністам: які елементи апеляції та в якій послідовності слід розглядати на заняттях, на яких проблемах апеляції зосереджувати увагу представників тих чи тих етносів, як забезпечити подолання можливих інтерференційних виявів в українському мовленні, детермінованих особливостями мови та національно-культурних традицій того, хто вивчає українську. Наші спостереження й теоретичні висновки ґрунтуються на аналізі робіт з комунікативної поведінки, перекладознавства та лінгвометодики, словників, на власних спостереженнях та рекомендаціях, що з'явилися у процесі викладання української мови в

⁶ Там же.

⁷ Pösingerová K., *Problematika negativních transferů při výuce polského jazyka v českém jazykovém prostředí*, Praha: UK: Karolinum 2001, s. 41.

⁸ Там же.

іноземній аудиторії, на переосмисленні методики викладання іноземцям інших слов'янських і неслов'янських мов⁹.

Винятково цікавим та важливим для формування уявлень іноземця про апеляційну систему української мови видається ознайомлення його з можливими у мовному узусі варіантами вираження апеляції, які виявляються у взаємодії і взаємопогодженні граматичних значень репрезентантів предметної та предикатної частин змісту апеляції. Такі комплексні прийоми маркування апеляції формальними показниками особи та числа дієслова і показниками числа займенникових іменників другої особи **ти**, **ви**, першої особи множини **ми** та займенникових прикметників **твій**, **ваш** у різних відмінках, а подекуди й лексико-семантичним наповненням назви адресата мовлення ми називаємо *способом апеляції* і відповідно протиставляємо його конкретним засобам і формам, які беруть участь у маркуванні апеляційної ситуації (формуванні, комплектуванні способів апеляції)¹⁰. Серед способів апеляції до однієї особи, які більшою чи меншою мірою поширені у слов'янських мовах, вирізняємо „тикання”, „викання”, „микання”, „вінкання” та „воникання”.

Викладаючи матеріал про українські способи апеляції в іноземній аудиторії, необхідно максимум уваги приділяти з'ясуванню специфіки використання названих способів апеляції українцями у порівнянні з їх застосуванням у рідній мові слухача. Так, працюючи з польськомовними студентами-україністами, звертаємо увагу слухачів на виняткову поширеність у їх рідній комунікаційній поведінці передусім „вінкання” та про недоречність його використання при спілкуванні українською мовою. Навчаючи чехів, навпаки спиратимемося на їхні навички „викання” як ввічливого способу звернення до однієї особи, водночас зосереджуємо увагу на подоланні перенесеної з рідної мови звички при „виканні” до однієї особи використовувати дієслівні форми однини типу *Ви навчався у Києві?* замість нормативного *Ви навчалися у Києві?*

Після засвоєння основних правил використання способів апеляції українцями переходимо до поглиблення отриманих комунікаційних навичок, роз'яснюємо слухачам соціальні, вікові та статеві особливості використання „викання” та „тикання”, про механізми й ритуали переходу з одного способу апеляції на інший (перехід переважно відбуваються у напрямку від „ви” до „ти”, хоча не виключене й зворотнє спрямування).

Для забезпечення послідовності та поступальності навчання рухаємося в напрямку від простого (простішого) до складного (складнішого). Саме тому після вироблення належних навичок використання способів апеляції в найтиповіших комунікативних ситуаціях надалі проводимо роботу з подолання

⁹ Див. там же, с. 19.

¹⁰ Скаб М.С., *Прагматика апеляції в українській мові*. Навч. посібник, Чернівці: Рута 2003, с. 8–29.

негативного трансферу в їх стилістичному використанні. Тут, зокрема, важливо роз'яснити польським студентам-україністам недоречність уживання в українській мові так званих „напівофіціальних” конструкцій апеляції типу *Пані Оксано, чи піде пані до університету?* (треба: *Пані Оксано, підете до університету?*), познайомити чеських та польських студентів з випадками використання українцями „вінкання”, „воникання” (для стилізації під мовлення іноземців, індивідуалізації, зрідка глузування).

Оскільки переважна більшість студентів-славистів у західнослов'янських країнах студіюють українську після або паралельно з вивченням російської мови, на нашу думку, у конкретній аудиторії варто також проводити спеціальну свідому роботу проти типового в цій ситуації помилкового перенесення правил російської комунікативної поведінки в українське мовлення слухачів. Стосовно способів апеляції це, за нашими спостереженнями, виявляється у застосуванні ширшого від усталеного між українцями діапазону „тикання” (незнайомим одноліткам протилежної статі, дорослим та особам похилого віку), активному застосуванні „микання”.

Паралельно з поглибленням та розширенням уявлень про правильне користування адресантом українськими способами апеляції, під час граматичної роботи звертаємо увагу на формальні морфологічні характеристики первинних українських засобів апеляції: форм наказового способу дієслів та кличного відмінка іменних частин мови.

Грамматичні лади чеської та польської мов дають підстави стверджувати про позитивний трансфер при засвоєнні українських форм імператива чеськими та польськими студентами-україністами: звичними для них будуть не лише форми 2 особи однини й множини як первинні дієслівні засоби апеляції, а також і синтетичні форми наказового способу 1 особи множини. Треба водночас при цьому пам'ятати й про небезпеку негативного трансферу, який виявлятиметься, зокрема, у перенесенні в українську мову невластивих для неї кінцевих голосних у закінченнях форм імператива 1 особи множини: *читайме* або *читайми* замість нормативного *читаймо*.

Оскільки специфічною рисою морфологічного ладу української мови є наявність особливих форм кличного відмінка, працюючи з іноземцями, передусім слід домагатися використання ними спеціальних форм вокатива, причому для усвідомленого використання форм саме кличного відмінка доречно вдатися до екскурсу в історію відповідних мов (наявність у них форм кличного відмінка) та до аналізу фактів сучасних мов (появи так званого „нового кличного” типу *ма!*, *па!*)¹¹. Водночас студенти повинні знати про наявні в українському розмовному мовленні численні факти використання форм номінатива у функції вокатива, що є виявами не лише

¹¹ Див. про це, зокрема: Скаб М.С., *Грамматика апеляції в українській мові*, Чернівці: Місто 2002, с. 93–97, 103, 108–109.

„русифікації” (таке тлумачення вважаємо спрощеним, дещо примітивним), але й загальнослов'янської тенденції¹².

Спеціальної роботи вимагає також вироблення у чесько- та польськомовних студентів-україністів навичок правильного уживання певного виду власної назви (повного, скороченого та суфіксованого імені особи; імені по батькові; повного та суфіксованого прізвища; прізвиськ різних типів), зумовленого низкою прагматичних параметрів, серед яких визначальні – обраний спосіб апеляції, офіційність / неофіційність спілкування, стать комунікантів, їх вік (абсолютний і відносний), суспільний статус, ступінь знайомства, усна чи писемна форми спілкування між ними тощо.

При роботі з іноземцями слід звертати їх увагу на національну специфіку використання власних назв особи. Так, в українській мові суфіксоване ім'я (переважно із пестливо-зменшувальними суфіксами) використовують при спілкуванні на „ти” (зрідка й на „ви”) особи, вищі або рівні статусом, старші або рівні за віком, однієї або різної статі (активніше користуються такою можливістю мовці-жінки), члени подружжя та закохані. Дуже поширеним є така форма звертання дорослих (старших) до дітей. Пестливо-зменшувальна форма імені, вжита при звертанні до певної особи, виражає позитивне, прихильне ставлення адресанта до адресата: *Маріє, мріє, мрієчко моя, моя Марієчко тривожна, Твоїм гірким, як світ, ім'ям Мені звучить хвилина кожна (М.Вінграновський)*. Водночас при роботі з чеськими студентами-україністами варто, на нашу думку, враховувати й потенційну небезпеку негативного трансферу: можливі спроби використання як нейтральних суфіксованих найменувань типу *Оксанка, Оленка* за аналогією, наприклад, до чеського повного жіночого імені *Ленка*.

У подальшій роботі треба повідомити слухачам і про існування певних територіальних відмінностей у трактуванні мовцями соціального статусу суфіксованої форми імені: в окремих говірках (зокрема, полтавських) можливе називання в нейтральному комунікативному контексті суфіксованою формою імені дорослих (навіть осіб дуже похилого віку): *Галько, ходімо до крамниці (розм.)*.

Крім того, викладачеві слід постійно наголошувати на необхідності використання власне українських суфіксів і неприпустимості користування іноземними афіксами: ненормативними слід вважати утворення типу *Маша і Машо, Вася і Васю, Андрюша* тощо.

До особливостей сучасного українського мовлення належить, за нашими спостереженнями, відносно нечасте називання адресата мовлення

¹² Див. про це докладніше: Албул О. *Кличний відмінок у сучасних слов'янських літературних мовах* [В:] *Studia Slovakistika*. 4, Українсько-словацькі діалоги: Мовознавство, Ужгород, 2004. с. 7–16.

автономним (самостійно вжитим) по батькові: чи не найпоширенішим випадком використання в сучасному мовленні є вживання його в неофіційному спілкуванні при називанні і звертанні до осіб старшого чи похилого віку колегами по роботі, вищими за суспільним (посадовим) статусом: у шкільних колективах так часто називають підсобних працівників (прибиральниць, чергових, завгоспа тощо), у колективах медичних працівників – старших віком, авторитетних, заслужених медичних сестер, санітарок тощо.

Формуючи засадничі навички української комунікативної поведінки, наголошуємо, що найчастіше в сучасному українському мовленні при офіційному та неофіційному спілкуванні на „ви” (рідше на „ти”) дорослих (крім рідних, закоханих тощо) осіб у всіх напрямках використовують *ім'я + по батькові*, хоча останнім часом поширюється називання особи просто на ім'я.

Специфічно використовують українці поєднання *ім'я + прізвище*: воно властиве для офіційного (переважно не безпосереднього) писемного й усного спілкування. Досить часто таке поєднання трапляється при звертанні учителя до учня, викладача до студента, особливо тоді, коли в колективі можливих адресатів мовлення є особи з однаковими іменами або навіть з однаковими прізвищами. Чеські студенти можуть за звичкою творити жіночі форми прізвищ (*Шевчукова* замість *Шевчук*), що не відповідає канонам сучасної української комунікативної поведінки.

Іноземному слухачеві слід повідомити про те, що певні усталені в суспільстві обмеження має й поєднання власного найменування особи з етикетними формулами її номінації. Так, для сучасного українського мовлення вважається недоречним поєднання лексеми *пане* (і *товаришу*) з іменем та по батькові; звичними, такими, що рекомендуються узусом є, навпаки, поєднання типу *пане + ім'я*. Зауважимо, що відійшла в минуле аналогічна конструкція *товариш (товаришу) + ім'я*, яку активно використовували як спосіб „партійного” найменування адресата мовлення. Достатньо ввічливим при офіційному спілкуванні сучасні українці вважають поєднання прізвища з загальним іменником-етикетною формою звертання: *пане (товаришу, добродію, громадянине) + прізвище*.

Розпочинаючи роботу з вироблення навичок правильного застосування номінацій адресата мовлення – загальних назв, спершу мусимо роз'яснити слухачеві, яким чином сучасний адресант-українець використовує універсальні етикетні звертання типу *пане, добродію, товаришу, громадянине*, адже при загальних спільних тенденціях процеси вироблення таких номінацій в окремих мовах відзначаються певною специфікою. Так, у сучасній українській мові відбувається зіткнення не лише ідеологічно протилежних позицій, але й вступають у протиріччя традиції використання таких форм на різних територіях, які внаслідок

бездержавності українського етносу входили до складу різних (часто багатъох) держав; певний вплив на загальну ситуацію мають номінації, поширені серед українців діаспори.

Боротьба відбувається зараз між лексемами *пане* (*пані*) і *товаришу* (*товаришко*), не втратили шансів стати універсальними формами звернення для українців і лексеми *добродію* (*добродійко*) та *громадянине* (*громадянко*). Погоджуємося з твердженням Т. Панько та М. Білоус, що „семи соціального плану (у лексемі *пан.* – М.С.), незважаючи на посилену їх маніфестацію представниками колишніх партійних структур, відходять на периферію, поступаючись семам емотивного плану”¹³. Звертання *пане* (*пані*), як вжите самостійно, так і з додаванням назви посади, прізвища, закріпилося в офіційній сфері, розширивши діапазон свого використання із зовнішнього обігу (що констатував свого часу “Словник української мови”: „Пан, а, ч. 3. У старій Польщі, Литві, дореволюційній Україні та Білорусії – ввічлива форма звертання або називання стосовно до осіб чоловічої статі привілейованих верств суспільства” [...] “// У сучасній дійсності ввічлива форма згадування або звертання, звичайно до офіційного представника чи громадянина іншої держави” [СУМ, т. IV, с. 41]¹⁴ на внутрішній, що відбиває дефініція в “Новому тлумачному словнику української мови”: „Пан, а, ч. 3. У Польщі, Литві, Україні і Білорусії – ввічлива форма звертання або називання стосовно осіб чоловічої статі”¹⁵. Укладачі зняли часові та соціальні обмеження, тим самим засвідчуючи за названою номінацією адресата мовлення універсальний її характер. У неофіційному (напівофіційному) спілкуванні молоді певних регіонів та суспільних груп (митців, науковців-гуманітаріїв) досить активно використовується і поєднання лексеми *пане* (*пані*) з іменем того, кому адресоване мовлення. Водночас, чеським та польським студентам-україністам належить усвідомлювати, що послідовне використання такої номінації адресата мовлення у всіх (більшості) комунікативних ситуацій для пересічного мовця (особливо в Центрі, на Півдні та на Сході України) буде виглядати незвичним (навіть екзотичним) та привертатиме увагу.

Сучасні українці активно використовують в ролі номінації адресата мовлення назви осіб за ознаками статі, доповнювані віковими характеристиками (пари слів типу *чоловіче* – *жінко*, *хлопче* – *дівчино*, *юначе* – *юно*, *молодче* – *молодице* тощо та їх численні словотвірні варіанти). Сюди ж відносимо також іменники, де ознака статі може бути відсутньою: назви осіб взагалі (*людино*) й неповнолітніх осіб (*дитино*, *дитя*) і т. ін. За своєю лексичною семантикою такі слова є досить

¹³ Панько Т., Білоус М., *Слово в духовному житті нації*, Київ: Знання 1995, с. 22–23.

¹⁴ Тут і далі СУМ: *Словник української мови*. В 11 томах, Київ 1970–1980.

¹⁵ *Новий тлумачний словник української мови*. У чотирьох томах, Київ: Аконіт 1999, т. III, с. 196.

загальними, вони можуть бути використані для називання осіб, про яких мовець не має жодної інформації, крім очевидних статі та віку, можуть використовувати і тоді, коли адресант мовлення відчуває труднощі з підбором індивідуальної номінації або такий вибір у цій комунікативній ситуації ним свідомо ігнорується.

У сучасному розмовному мовленні при неофіційному спілкуванні досить активно використовують номінації *жінко* і *чоловіче*, причому українська традиція в цьому випадку суттєво відрізняється від російської, де дуже поширені найменування адресата мовлення лексемами *женщина* і *мужчина* фахівці і громадськість трактують як неетичні, вульгарні тощо¹⁶. На відміну від російської традиції, звертання *чоловіче*, *жінко* українські мовці не сприймають як образливі чи грубі, здавна активно використовуються в неофіційному мовленні, відповідно їх трактують і в лексикографічних джерелах. Більше того „позитивна” семантика таких номінацій адресата мовлення посилюється чи то їх доповненням демінутивними суфіксом *жіночко*, чи поєднанням лексеми з відповідним прикметником типу *чоловіче добрий*.

Часто вживаними при звертанні до незнайомих у неофіційному мовленні є й номінації осіб типу *хлопче – дівчино, юначе – юнко, хлопчику – дівчинко*, причому лексема *хлопче (дівчино)* використовується в мовленні українців не лише для спілкування дорослої особи з незнайомим, значно молодшим від нього за віком (юнаком, школярем тощо), але й може бути використана для номінації адресатів мовлення (звичайно у множині) при спілкуванні дорослих чоловіків (жінок).

На відміну від російської мови, в українському спілкуванні практично відсутнє (або поширене дуже вузько) звертання неофіційної особи до офіційної (до продавця, касира, кондуктора тощо) на *дівчино*: українці або вдаються до найменування за професією (причому з використанням форми чоловічого роду), або взагалі уникають вживання номінації особи: *Дайте (скажіть, покажіть), будь ласка*.

Практично не вживають українці, на відміну від росіян, у прямому значенні, тобто для називання незнайомих осіб похилого віку, номінацій, що містять у своїй семантиці сему „старість”, проте при переносному використанні таке можливе: на *старий (стара)* можуть у неофіційному спілкуванні звертатися одне до одного члени подружжя. Під впливом, очевидно, російської мови відносно поширеним (у молодіжному середовищі) є звертання *старик (старина чи старий)* стосовно близьких друзів, знайомих: „Старик [...] // фам. Уживається як пестливе звертання до давнього приятеля, товариша” [СУМ, т. IX, с. 656]; „Старина [...] //

¹⁶ *Новий тлумачний словник української мови*. У чотирьох томах, Київ: Аконіт 1999, с. 239; Степанова Л., *О новых процессах в современном русском языке* [В:] *Cizí jazyku*, R. 39, 1995–1996, Č. 3–4, с. 42.

фам. Уживається як пестливе звертання до давнього приятеля, товариша” [СУМ, т. IX, с. 656]. Зазначимо, що подібні звертання до осіб жіночої статі не прийняті.

Винятково важливим з погляду ефективної комунікаційної поведінки правильно використовувати для називання адресата мовлення назви осіб за спорідненістю і свояцтвом, які активно функціонують як у прямому (при спілкуванні між родичами і рідними), так і в переносному (при спілкуванні зі знайомими та незнайомими людьми) значенні, набуваючи при цьому позитивних конотацій та актуалізуючи найзагальніші семи віку та статі. Так, дуже поширеними номінаціями адресатів мовлення в сучасному спілкуванні українців є назви типу *батьку, мамо, брате, сестро, сину, дочко, діду, бабо, дядьку, тітко* та інші. У прямому значенні їх використовують поруч з власними назвами (іменами) у спілкуванні між членами сім'ї, родини. Дуже часто при нейтральному використанні у прямому значенні назви осіб за спорідненістю мають найрізноманітніші демінутивні суфікси, що відображають загальний стан приязності та доброти у стосунках між рідними й родичами. Українці люблять навіть найхімернішу словотворчу еквілібристику при апелюванні до найрідніших людей, що підтверджує хоча б такий уривок: *Заворожи мене, бабченько, ой-я, Бабусенько, бабуліня, бабусенця. Ой гаряча, ой Бабулик, ой-ой-ой-счки (І. Драч).*

Ступінь спорідненості у прямому значенні номінації впливає також на емоційне забарвлення звертання, вжитого з переносним значенням. Так, на відміну від лексем *батьку, матінко* (рідше), *сину, дочко* і т. ін., які свідчать про глибоку пошану й любов до адресата, номінації *дядьку, тітко* (діал. *вуйку, вуйно*) лексикографи визнають нейтральними: „Тітка [...] // Звертання до жінки, звичайно старшої за віком” [СУМ, т. X, с.150]; „Дядько [...] // При звертанні до старшого за віком чоловіка” [СУМ, т. II, с. 450], а відповідні до *дядьку, тітко* діалектні звертання *вуйку, вуйно* той же словник кваліфікує як здебільшого шанобливі: „Вуйко, а, ч., діал. [...] Про старшого віком чоловіка (звичайно при шанобливому звертанні)” [СУМ, т. I, с. 785]; „Вуйна, и, ж., діал. [...] Про старшу віком жінку (звичайно при шанобливому звертанні)” [СУМ, т. I, с. 785].

Шанобливого відтінку названі вище номінації адресата мовлення набувають у випадку їх суфіксації демінутивними афіксами, наприклад: „Тітонька [...] // Пестливо-шанобливе звертання до жінки, звичайно старшої за віком” [СУМ, т. X, с.150]; „Тіточка [...] // Пестливо-шанобливе звертання до жінки, звичайно старшої за віком” [СУМ, т. X, с.150]; „Тітуся [...] // Пестливо-шанобливе звертання до жінки, звичайно старшої за віком” [СУМ, т. X, с.150].

Іноземця слід обов'язково познайомити із традиціями й правилами використання специфічно українських номінацій осіб, що репрезентують соціальний інститут кумівства, що здавна був поширений серед нашого

народу і не втрачений навіть в умовах радянської атеїстичної дійсності: „Кума, и. ж.; мн. куми [...] 2. *заст.* Приятелька (у звертанні)” [СУМ, т. IV, с. 397]; „Кум, а, ч. мн. [...] 2. *заст.* Приятель (у звертанні)” [СУМ, т. IV, с. 397]; *Ти просила, кумасенько, щоб прислав я вісті, як живу й відпочиваю В цім курортнім місті (П.Глазовий); Кумасю, ради Бога, щоб про це ніхто, ніде й нікому ані слова (І.Світличний)*, з доволі частим вживанням для номінації адресата мовлення й таких специфічно українських назв осіб, як *небоже, небого*: „Небіж, небожа, ч. [...] *пестл.* Звертання до чоловіка, молодшого віком” [СУМ, т. V, с. 248]; „Небожа, ати, с. [...] *тільки мн., пестл.* Звертання старшого до молодших” [СУМ, т. V, с. 249]; „Небога, и, ж. [...] *пестл.* Звертання до жінки, молодшої віком” [СУМ, т. V, с. 248] та лексем *неня, ненька, ненечка*: „Неня [...] // Уживається як звертання до матері” [СУМ, т. V, с. 344]; „Ненька, и, ж. [...] Ласкаве звертання до жінки, перев. старої” [СУМ, т. V, с. 344], які можуть використовуватися і як вигуки.

Дуже велику й активно вживану сучасними українцями групу номінацій адресата мовлення складають „професійні” назви осіб, серед яких звичайно розрізняють: назви за фахом; номінації за родом діяльності; назви осіб за уподобаннями, прихильностями; назви за посадою; назви за званням; академічні титули. Іноземні студенти-україністи передусім повинні усвідомити, що лексеми цієї групи використовують переважно в офіційному і напівофіційному спілкуванні (при звертанні неофіційної особи до того, хто перебуває при виконанні службових обов’язків), а відповідно „професійні” назви осіб поєднуються переважно з універсальними етикетними лексемами *пане* (чи *товаришу*). Ще однією „українською” особливістю використання номінацій цієї групи є те, що вони переважно не мають форми жіночого роду (на відміну, зокрема, від чеського узусу, що може спричинити негативний трансфер), тобто осіб жіночої статі називаємо іменниками чоловічого роду.

Існують специфічні особливості вживання таких номінацій українцями. Передусім традиція визначає різну активність використання лексем, що входять до складу виділених нами вище підгруп. Активно використовують сучасні українці (що визначено відповідними законами, приписами і статутами) назви-звання (військові, прокурорські тощо), при офіційному звертанні звичайно поєднуючи їх з лексемою *товаришу* (рідше *пане*): *Товаришу лейтенанте* (норма дозволяє і *товаришу лейтенант*). Про неофіційність спілкування свідчатиме опущення етикетного звертання (*лейтенанте* тощо). Досить часто при підкреслено офіційному звертанні використовують і назву особи за посадою: *пане Президенте, пане редакторе, пане продавець*.

На відміну від західнослов’янських народів, сучасні українці (крім представників так званої західної діаспори) рідко вдаються у „внутрішньому”

спілкуванні до номінації особи за академічним титулом: *пане доценте, пане професоре* (за цією формою звертання легко вирізнити з-поміж студентів іноземця). У цілому, очевидно, можна констатувати, що українцям вдалося обминути „хворобу” титулування, яка під впливом західноєвропейської традиції активно розвивалася і поширювалася у кінці XIX – на початку XX століття¹⁷. Проти надмірної титулярності виступали також і представники західнослов'янської науки, зокрема відомий знавець тонкощів чеської мови, її невгамовний популяризатор П.Ейснер свого часу писав: „Є народи, що не вживають титулів, є й такі, які потерпають від титулів. Мені миліші перші; хоча б тому, що – зверніть увагу – народ надто відданий церемоніалу титулятур, як правило, є народом жорстоким (суворим), нелюдям відносно інших народів, відносно індивідуумів чужих і своїх. Залюбленість у титули означає завжди, що людини самої не досить, що людина сама по собі нічого не значить і ніякої поваги не викликає, що собі повагу лише мусить здобути і саме титулом”¹⁸.

Українська мова щодо використання так званих „професійних” назв займає проміжну і досить виражену позицію: з одного боку, у певних сферах діяльності (і відповідних комунікативних ситуаціях), де вимагають чіткої й однозначно зрозумілої членам соціуму структуризації людської спільноти, українці користуються назвами за титулами, з іншого – у всіх інших випадках надають перевагу іншим способам називання, передусім власним назвам.

Цікавим для іноземців та важливим з погляду формування їх комунікаційних навичок є називання ними найближчих рідних, коханих, друзів. Незважаючи на те, що саме цю сферу творення номінацій адресата мовлення відзначає виняткова динамічність та прагнення мовця до яскравої індивідуальності, викладачеві варто привернути увагу до цих назв у творах української класичної літератури та фольклору, скориставшись при потребі спеціальними науково-популярними дослідженнями цих проблем¹⁹.

Наступним параметром і не менш важливим та необхідним для іноземця етапом вивчення апелювальної системи української мови є аналіз використовуваних мовцем оказіональних найменувань адресата мовлення (зокрема, з'ясування усталених у суспільстві способів називання незнайомих осіб при спілкуванні на вулиці, у громадському транспорті тощо).

Окремим, причому винятково цікавим і повчальним аспектом дослідження системи номінацій адресата мовлення видається аналіз використання ним переносних найменувань особи, зокрема при цьому

¹⁷ Див. про це, зокрема: Скаб М.С., *Національна специфіка мовного вираження функціональної сфери апелювальної та особливості її перекладу (на матеріалі роману Я.Гашека „Пригоди бравого вояка Швейка”)* [В:] Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія Філологія 2002, Т. 5., № 1, Київ 2002, с. 44–48.

¹⁸ Eisner P., *Chrást i tvrz. Kniha o češtině*, Praha: Lidové noviny 1992, s. 469.

¹⁹ Скаб М.С., *Грамматика апелювальної в українській мові*, Чернівці 2002; Сологуб Н.М., *Як українці називають коханих* [В:] Культура слова, Вип. 42, Київ 1992, с. 18–20.

доволі яскраво й однозначно виявляються передусім властиві для певного етносу, усталені віками традиції використання для найменування особи адресата мовлення персоніфікованих назв певних рослин (*каліно, тополенько*), птахів (*соколе, лебідонько*), тварин (*ласочко*), частин тіла (*серце*), абстрактних понять (*кохання*) тощо. Поруч із загальнонаціональними особливостями названим найменуванням властиві й локальні та індивідуальні своєрідності (наприклад, поширена лише на заході України номінація *смерічко*).

Як бачимо, добір відповідних способів апеляції, правильне застосування питомо українських графем апеляції, усталене й доречне використання лексико-семантичного наповнення номінацій адресата мовлення, специфіка їх оформлення у мовних конструкціях є яскравим проявом національної своєрідності українського етносу, важливим складником його комунікативної поведінки, яка формується і розвивається протягом його тривалого розвитку і потребує кропіткого, різнобічного й систематичного вивчення студентами-іноземцями, що мають на меті опанувати українську мову. Для забезпечення ефективності цього процесу викладач повинен проводити послідовну й систематичну роботу, основувану на урахуванні явищ як позитивного, так і негативного трансферу з чеської та польської як рідних мов, інших мов, які студенти опанували раніше чи опановують паралельно з українською.

PECULIARITIES OF TEACHING COMMUNICATIVE BEHAVIOUR
OF UKRAINIANS (THE ASPECT OF APPELLATION) TO CZECH
AND POLISH STUDENTS WHOSE MAJOR IS UKRAINIAN LANGUAGE,
LITERATURE AND CULTURE

Summary. The article deals with peculiarities of teaching communicative behaviour of Ukrainians (the aspect of appellation) to Czech and Polish students whose major is Ukrainian language, literature and culture, taking into account the most important national features (peculiarities of the use of the so-called ways of appellation, morphological expression of the means of appellation in Ukrainian, peculiarities of nomination of the speech addressee), and overcoming the interfering expressions of students' native language and other languages they know.

Key words: ways of appellation, nominations of the speech addressee, morphological expression of the means of appellation